

Vaidlustades seksismi, toetades spetsietsismi: Eesti feministide arvamusi loomaõiguslusest ja selle seostest feminismiga läbi veganfeministliku perspektiivi¹

Kadri Aavik

Sissejuhatus: veganfeministi dilemma

Selle uurimuse idee sündis minu ning feministliku kunstniku ja aktivisti Dagmar Kase vastuolulistest igapäevakogemustest pikaajsete veganfeministidena Eestis. Oleme aastaid tundnud end Eesti feministlikus liikumises ühteaegu nii omade kui ka võõrastena, nõustudes teiste feministidega, kuid samas ka vastandudes neile mõningates meie jaoks kesketes poliitilistes, eetilistes ja identiteediküsimustes. Aastate jooksul oleme täheldanud, et meie püüdlused

juhtida oma tutvusringkonda kuuluvate Eesti nn peavoolufeministide tähelepanu seostele feminismi, loomaõigusluse ja veganluse vahel nii professionaalsel kui ka isiklikul tasandil, on kohanud huvipuudust või isegi vastuseisu.

Meie ambivalentne positsioon Eesti feministlikus kogukonnas ning sellega seotud vastuolulised kogemused on tekitanud meis (kuid kindlasti ka teistes kaasfeministides) ebamugavustunnet. Tegemist ei ole meie jaoks üksnes isikliku või emotsionaalse küsimusega, vaid see puudutab lähedalt ka meie endi identiteedipoliitikat ja kuuluvust Eesti feministlikku liikumisse ning küsimust selle kohta, kuidas toimib solidaarsuspoliitika ja millist materiaalselt reaalsust me feministidena kujundada soovime. Veganfeministidena näeme seoseid naiste (ja laiemalt marginaliseeritud gruppide) ja loomade rõhumise vahel patriarhaalses kapitalistlikus ühiskonnakorralduses ning püüame oma aktiivismi ja akadeemilise uurimistöö kaudu neid rõhumismustreid nähtavaks teha ja vaidlustada. Soovime Eestis edendada sellist interseksionaalset feminismi, mis huvitaks ka liigikategooriast ning hõlmaks nii teoorias kui ka praktikas loomade huvide ja heaolu arvestamist.

Kirjeldatud tähelepanekud ja kogemused ajendasid meid Eesti näitel lähemalt uurima küsimust, miks spetsietsismi² (*speciesism*) mõtestamine seksismiga sarnastel põhimõtetel toimiva rõhumisvormina ei ole leidnud feministlikes kogukondades suurt poolehoidu ning miks peavoolufeminism hoopiski valdavalt panustab spetsietsismi taastootmisel³.

² *Spetsietsism* tähistab ühe meelevaldselt piiritletud elusolendite grupi pidamist teiste suhtes üliluslikuks. See on kontseptuaalselt sarnane teiste ismide – näiteks seksismi ja rassismi – toimimispõhimõtetega (Singer 1990 [1975]).

³ Kuigi eelkõige viimase paari aasta jooksul on siiski ka Eestis suurenenud nende, peamiselt nooremaste põlvkonda kuuluvate feministide hulk, kes on veganid ja loomaõiguslike ideede pooldajad, on need kaks mõttevoolu harva kontseptuaalselt ühendatud.

¹ Artikkel põhineb minu ja Dagmar Kase samal teemal ilmunud ingliskeelsel teadusartiklil (vt Aavik, Kase 2015).

Ilmekateks näideteks on feministlike ürituste kohvipausidel loomsete toodete serveerimine või näiteks konverentsi korraldamine loomaaias. Oleme feministlikel üritustel kogunud solidaarsustunnet ning rahulolu selle üle, et panustame üheskoos kõigi jaoks õiglasema ühiskonnakorralduse kujundamisse. Kuid see (kujutletud) üksteisemõistmine puruneb veganfeministi jaoks järsult juba esimese kohvipausi ajal ning asendub jõuetustatuse tundega, kui ta näeb, kuidas äsja rõhumise vastu võidelnud feministlikud akadeemikud ja aktivistid, tarbides toiduks teiste olendite kehasid ning kehavedelikke, toetavad otseselt ühte tänapäeva ulatuslikemat rõhumis- ja vägivaldavormi – teiste loomade ekspluaterimist inimese hüvanguks. Tekib küsimus, kus on feministlikus kogukonnas „solidariseeruva *meie*“ (Whelan 2015, 143) piirid ja kuidas neid tõmmatakse. Milline alliansipoliitika on võimalik?

Peale huvi selle vastu, kas ja kuidas feministid näevad seoseid (oma) feminismi, loomaõiguse ja veganluse vahel, kerkis olulise refleksiivse küsimusena üles ka küsimus, miks me seesuguste seoste loomist just feministidelt eeldame ning miks valmistab meile pettumust see, kui kaasfeministid suhtuvad heal juhul leigelt, kuid halvemal juhul vaenulikult ideesse näha loomade heaolu küsimusi osana feministlikust agendast, eriti praegusaja interseksionaalse feminismi puhul, mis on üha enam ka Eestis kanda kinnitamas. Kas pole ebaõiglane panna feministide olule kohustust võidelda veel ühe rõhutatud grupi õiguste eest või on see tänapäeval (ka Eestis) järjest enam interseksionaalset perspektiivi omaks võtva feminismi puhul õigustatud ootus?

Selles artiklis keskendungi nendele küsimustele, tehes seda kriitiliste loomauuringute ning veganfeministlikust perspektiivist. Empiiriline materjal pärineb 2015. aastal koos Dagmar Kasega tehtud kirjalikest intervjuudest 16 tuntud Eesti feministiga.

Kuna veganfeminism on Eesti feminismitaastikul seni veel pea tundmatu nähtus, on artikli eesmärk ka seda feminismitaastikku

lugejatele avada. Muu hulgas arutlen selle üle, kuidas veganfeminism suhestub teiste siinsete feminismitaastikuga ning milline võiks olla selle potentsiaalne panus Eesti feministlikku uurimusse ja aktivismi.

Mis on veganfeminism ja kriitilised loomauuringud?

Loomade, liigi ning inimeste ja loomade vaheliste suhete temaatikat on käsitletud mitmed feministlikud mõtlejad, näiteks posthumanistlikust (nt Donna Haraway), poststrukturealistlikust (nt Luce Irigaray) ja uusmaterialistlikust (nt Elizabeth Grosz) perspektiivist. Selle üle, kuidas on see temaatika seotud seksismi, spetsitsismi ja teiste samadel põhimõtetel toimivate domineerimisvormidega, on aga kõige põhjalikumalt teoretiseeritud veganfeminismi ning kriitiliste loomauuringute uurimissuundades, millesse paigutub ka praegune artikkel.

Veganfeministlikud⁴ teoreetikud (Adams 1990/2010; Donovan 1990; Gaard 2002; Kheel 2004, 2008; Kemmerer 2011 jt) on osutanud sarnasustele muistrites, mis avalduvad domineerimises naiste ja loomade üle, selgitades, kuidas tänapäeva liha- ja piimatööstus toimib kui patriarhaalne institutsioon, mis ekspluateerib peamiselt emasloomi ning nende reprodutseerimis- ja imetamisvõimet (Noske 1989; Adams 1990/2010; Cudworth 2014), millele toetumata ei oleks inimestel võimalik tarbida selliseid loomseid võetusi⁵ nagu liha, piim, munad. Seetõttu peaks loomavabastus (*animal*

⁴ See ökofeminismi alla paigutuv mõttesuund on inglise keeles tuntud kui *vegetarian ecofeminism*. Eesti keelne vaste *veganfeminism* peegeldab selle mõttevoolu kesksete autorite soovi vaidlustada igasugune loomade ekspluaterimine (sh ka piimatoodete tarbimine).

⁵ Selleks, et rõhutada loomade kehade, kehaosade ja -vedelike vägivaldset omandamist inimeste poolt, kasutan keelendit *võetus* tavapärase väljendi *loomne saadus* asemel.

liberation)⁶ olema feministlik küsimus, kuna patriarhaalne ühiskonnakorraldus toetab nii naiste kui ka loomade objektistamist ja rõhumist. Kindlasti ei võrrelda naiste ja teiste marginaliseeritud inimgruppide rõhumiskogemusi ja kannatusi loomade omadega, vaid tuuakse nende domineerimisvormide puhul välja sarnaseid põhimõtteid ning võimusuhteid.

Veganfeministlikud perspektiivid on inspireerinud kriitiliste loomauuringute uurimissuunda (*critical animal studies*), mis on viimasel kahel aastakümnel Lääne akadeemias üha enam esile kerkinud⁷. See on interdistsiplinaarne uurimisvaldkond, mis on välja kasvanud laiemast loomauuringute (*human-animal studies, animal studies*) teadussuunast, osaliselt vastureaktsioonina sellele. Kriitiliste loomauuringute lähtepunktiks on tõdemus, et loomade elu ning inimeste ja loomade vahelised suhted on sügavas kriisis, mis toob kaasa korvamatuid tagajärgi kogu planeedile (Taylor, Twine 2014). Inimesed tapavad üle 56 miljoni looma aastas (*Animal Equality s. a.*) ning loomapidamine on üks kliimasoojenemise ja keskkonnaprobleemide peamisi põhjuseid (Steinfeld 2006).

Sellest teadmisest lähtudes on kriitilised loomauurijad ja veganfeministid seadnud eesmärgiks aidata uurimistöö kaudu kaasa sellise olukorra tekkele, kus lõpetatakse loomade kasutamine inimeste vajaduste rahuldamiseks (Taylor, Twine 2014, 1–2). Seeläbi toovad nad selgelt esile oma normatiivsed väärtused ja poliitilised seisukohad. Jagades feministliku epistemoloogia aluspõhimõtteid, leiavad kriitilised loomauurijad, et teadmised ja nende loomine ei saa kunagi olla apoliitilised, vaid need on alati kallutatud: teadmiste loomist mõjutavad

teadlase positsioon, huvid, kogemused ja varasemad teadmised. Samuti ei tohiks teadmine olla abstraktne, teooria teooria pärast, vaid see peab eelkõige teenima ekspluateeritud gruppide huve. Seega vaidlustatakse positivistlik, kiretu uurimistöö, mille (vaikimisi) keskpunktiks on ratsionaalne meessubjekt.

Loomade uurimise kontekstis tähendab see, et loomad ei tohiks teaduses olla pelgalt inimese jaoks huvitavad sümbolid, vaid nende käekäik peab teadlastele korda minema, kuna loomad on (nagu meiegi) kehalised olendid, kes on võimelised tundma valu ja kannatusi, ning neil on väärtus iseeneses, mis ei tohiks sõltuda nende kasulikkusest inimesele. Vaidlustatakse hegemoonilisi spetsiatsistlikke väärtusi, ühiskonnakorraldust ning igapäevapraktikat, mille kaudu normaliseeritakse loomade ekspluateerimist, hoolimata sellest, et tänapäeva Lääne ühiskondades puudub täisväärtusliku elu elamiseks reaalne vajadus kasutada loomi toiduks, kehakatteks või meelelahutuseks.

Fookus pole aga mitte ainult loomade huvidel, vaid tähtis on ka moodustada koalitsioone liikumiste ja mõttevooludega, mis astuvad samuti eksplitsiitselt rõhumise ja võimuhierarhia vastu. Toetatakse solidaarsusel põhinevat alliansipoliitikat, lähtudes kapitalismi- ja hierarhiavastastest vaadetest, et lammutada kõik ekspluateerimise ja domineerimise struktuurid. Eesmärk on totaalne vabanemine (*total liberation*) – vaidlustatakse igasugust rõhumist ning eri rõhumisvorme, nagu seksism, rassism, spetsiatsism, mida nähakse interseksionaalsest perspektiivist üksteisega põimunult. Totaalne vabanemine tähendab nii inimeste, loomade kui ka ökosüsteemide vabanemist rõhumise alt (Pellow, Brehm 2015, 193).

Veganfeministlik perspektiiv võimaldab mõista, kuidas eri rõhumisvormid on omavahel tihedalt põimunud ning toetavad üksteist nii kohalikul kui ka üleilmsel tasandil. Tähelepanu pööramine loomade heaolule tähendab ühtlasi hoolimist keskkonnast ja inimestest, eelkõige marginaliseeritud gruppidest, sh naistest. Ökofe-

⁶ Loomavabastuse all on siin mõeldud loomade vabastamist inimeste süstemaatilise rõhumise alt, mitte üksiktegevusi, nagu näiteks loomade vabastamist puuridest või katselaboritest.

⁷ Eestikeelse ülevaate saamiseks vt Aavik 2014.

ministid on juba aastakümneid näidanud, et looduskeskkonnaga suhestumisel ning keskkonna jätkusuutlikkusel on selge sooline dimensioon (vt nt Cela jt 2013). Näiteks mõjutavad kliimamuutuste negatiivsed tagajärjed ebaproportsionaalselt enam naisi (vt nt Alam jt 2015). Mitmed mõjukad rahvusvahelised organisatsioonid on välja toonud loomatööstuse hävitava mõju mitte ainult keskkonnale, vaid ka inimühiskondadele, sealhulgas inimeste tervisele ja sotsiaalsele ebavõrdsusele (vt nt Chemnitz, Becheva 2014). Loomakasvatuse negatiivsed sotsiaalsed ja keskkonnatagajärjed jäävad eeskätt just kõige vaesemate ja marginaliseeritumate riikide, kogukondade ning inimeste kanda. Näiteks töötavad tapamajades valdavalt kõige vaesemad ja haavatavamad ühiskonnagrupid (sageli migranditaustaga inimesed ja rassilised vähemused), tegemist on ühe kõige ohtlikuma, madalalt tasustatuma ning tervisekahjulikuma tööga (samas). Samuti on loomade intensiivpidamine otseselt seotud globaalse ebavõrdsuse ja inimõigustega arengumaades. Proportsionaalselt kõige suuremad lihatarbijad on lääneriigid, kus aga ei jätku piisavalt põllumaad, et kasvatada nii loomi kui ka nende tarbeks kuluvat sööta. Seetõttu impordib Euroopa Liit umbes 72% loomasöödast arenguriikidest (Aprodev 2011), kus paljud kohalikud elanikud on alatoidetud.

Seega on veganfeminism ja kriitilised loomauuringud olemuselt interseksionaalsed. Tänapäeva peavoolu interseksionaalsed lähenemisviisid, sh feministlikud, aga talitlevad humanistlikus raamistikus ning ei käsitle spetsiatsismi ühe rõhumisvormina. Veganfeministid ja kriitilised loomauurijad peavad seda antropotsentriliseks eelarvamuseks, leides, et seksismi, rassismi ja teiste inimestevahelistes sotsiaalsetes suhetes esinevate rõhumisvormide kõrval tuleb käsitleda ka liigipõhist rõhumist ning privileeeritust.

Spetsiatsismi vaidlustamist teoreetiliselt tasandil toetab veganlus kui eetilise igapäevapraktika. Võttes arvesse suuremahulist vägivalda, mida inimesed süstemaatiliselt

loomade vastu kasutavad, loomade toiduks kasvatamise negatiivseid tagajärgi inimeste tervisele, keskkonnale ja sotsiaalsele ebavõrdsusele globaalses ulatuses, peavad kriitilised loomauurijad veganlust moraalseks imperatiiviks (Jenkins, Twine 2014). Toiduvalikut tuleks käsitleda alati poliitilisena, mitte personaalse elustiilivalikuna, mis on taandatud erasfääri, nagu seda peavoolukultuuris enamasti tehakse (samas, 238). Toidutarbimise raamistamine isikliku valikuna ei võimalda tarbijatel mõista, kuidas nende argitegevused on põimunud vägivaldaga teiste elusolendite vastu (samas, 238). Seega on toidupraktikad alati poliitilised, kultuurilised ja ökoloogilised (Adams 1993, 201–202). Ka veganlus on midagi enam kui lihtsalt toitumisviis: seda peaks käsitlema kui praktikas rakendatud süsteemset ja interseksionaalset kriitilist mõtteviisi, mis vaidlustab antropotsentrismi, hierarhiat ning vägivalda (Twine 2012, 19).

Elkõige viimastel aastatel on mitmed maailma juhtivad rahvusvahelised organisatsioonid, kes tegutsevad toitumise, tervishoiu ja jätkusuutlikkusega seotud valdkondades (nt ÜRO, WHO, World Cancer Research Fund), kutsunud inimesi üles vähendama liha- ja piimatoodete tarbimist või loobuma neist, tuginedes laiapõhjalisele teaduslikule tõendusmaterjalile ning lähtudes nii rahvatervise kui ka keskkonna jätkusuutlikkuse seisukohtadest. Ühe maailma tuntuima toitumisorganisatsiooni, Ameerika Dietoloogia Assotsiatsiooni (American Dietetic Association 2009, 1266) seisukoht on, et asjatundlikult kavandatud taimne toitumine, sh veganlus, on tervislik, sisaldab küllaldaselt vajalikke toitaineid ning võib kaasa aidata teatud haiguste ennetamisele ja ravimisele.

Veganfeminismi paigutamine Eesti feminismimaastikule

Kuidas võiks veganfeminism kui Eestis veel uus ja tundmatu mõttesuund suhestuda siin juba kanda kinnitanud feminismivormidega?

Veganfeminismi (ja kriitiliste loomauuringute) puudumist Eestis ning nende kui teaduslike uurimissuundade legitimeerimise keerukust võib osaliselt seletada sellega, et nende lähemisviiside aluseks olevad ning neid toetavad mõttesuunad ja praktikad – loomaõigusaktivism kodanikuühiskonnas, interseksionaalne (akadeemiline) feminism (vt lähemalt Aavik 2015), ökofeministlikud ideed ja kapitalismikriitika – on Eestis veel võrdlemisi uued nähtused või puuduvad hoopiski.

Kuna taasiseseisvunud Eestis said prioriteetseks püüdlused Eesti kohta Läänes „(taas)kinnitada“, võeti eeskujuks Lääne liberaalse feminismi mudel, mis keskendus majanduslikule arengule ning turukapitalismi kaudu Läänele „järele jõudmisele“ (Koobak 2005, 59). Ka Marling leiab, et Eestis on peavoolufeminismina levinud võrdõigusfeminism, mis lähtub liberaalsest feminismist (vt Marling 2015, 41). Seejuures puudub meil levinud feminismisuundades valdavalt kapitalismikriitika (Koobak 2015), nt marksistlik feminism, ning seetõttu ei pöörata tähelepanu erineval sotsiaal-majanduslikul positsioonil olevate naiste muredele. Marling (2015) viitab Lääne vasakpoolsetele feministidele Nancy Fraserile ja Hester Eisesteinile, kes on dokumenteerinud, kuidas peavoolufeminismi ja selle elemente kasutatakse turukapitalismi teenistuses, ning leiab, et ka Eestis toimib feminism sünergias neoliberalismiga.

Veganfeminismi üks olulisi elemente on kapitalismikriitika. Seega on veganfeminismi abil võimalik mõista ja vaidlustada Eestis valitsevat neoliberaalset ühiskonnakorraldust, mis töötab sageli vastu feministlikule agendale. Neoliberaalse ühiskonnakorralduses, kus turu- ja ärihuvid on prioriteetsed ning kus ka riiklikud institutsioonid toimivad järjest enam turuloogika järgi (Graeber 2015) ja rõhk on individualistlikel lahendustel, ei leia struktuurse ebavõrdsuse ideed suurt poolehoidu. Selleks, et võrdsuse ja solidaarsuse ideed (isegi avalike asutuste hulgas) ühiskondliku heakskiidu saavutaksid, tuleb näidata, kuidas need toovad ühis-

konnale ja eri huvirühmadele majanduslikku kasu. Neoliberaalses kontekstis on majandushuvid asetatud kõrgemale kui õigluse- ja eetikaküsimused. Selle probleemiga seisavad Eestis silmitsi peavoolufeministid, kuid tunduvalt teravamalt veganfeministid ja loomaõiguslased, muu hulgas seetõttu, et olendid, kelle õiguste ja heaolu eest nad võitlevad, ei saa ise poliitilisi nõudmisi esitada. Lisaks tähtsustatakse nende õigusi ühiskonnas oluliselt vähem kui marginaalseeritud inimgruppide omi.

Veganfeminism, mille raames käsitletakse rõhumisvorme omavahel põimununa ning üksteist toetavana, aitab arendada meil veel marginaalseid feministlikke mõtte- ja aktivismisuundi, näiteks kapitalismikriitilist ja interseksionaalset feminismi. Tõeliselt interseksionaalsed käsitlused võiksid hõlmata ka seda, mis jääb väljapoole inimest/inimsust, näiteks liigikategooriat ja loodust (Twine 2010b).

Niisiis, peavoolufeministid saaksid teha koostööd veganfeministide ja loomaõiguslastega neoliberalistliku ideoloogia ning selle eri väljendusviiside kriitilisel mõtestamisel, samuti püüelda õiglasema ja hoolivama ühiskonnakorralduse poole, moodustades kapitalismikriitilisi interseksionaalseid koalitsioone (Hancock 2011). Selliseid (ajutisi) strateegilisi liite saaksid moodustada näiteks feministid, tapamajade või karusloomafarmide madalalpalgalised (nais)töötajad ja ametiühingud. Samuti võiks veganfeminism olla sillaks keskkonnaaktivistide, globaalse arengu ja jätkusuutlikkuse eest seisjate ning feministide vahel.

Veganfeministlik perspektiiv sobib hästi ka näiteks järgmiste küsimuste kriitiliseks käsitlemiseks: kuidas on rahvuskonservatiivsed diskursused põimunud neoliberalistlike ideede ja kapitalistlike huvidega ning kuidas konstrueeritakse läbi selle koosluse naiste ja loomade positsiooni ühiskonnas? Kuidas aitab liigi- ja klassipime feminism kaasa loomade ekspluateerimisele ning sotsiaalse ebavõrdsuse, sh soolise ebavõrdsuse taastootmisele (mis töötab otseselt vastu feministlikele eesmärkidele)?

Eesti feministide arvamusi loomaõiguslusest ja vegan- lusest

Kuid milline on Eestis potentsiaal moodustada interseksionaalseid koalitsioone, mis võtaks arvesse ka liigipõhist rõhumist? Alljärgnevalt analüüsin Eesti feministide arvamusi loomaõigusluse ja veganluse kohta ning seda, kuidas respondendid näevad nende seoseid feminismiga.⁸

2014. aasta juunis pöördusin koos Dagmar Kasega 31 aktiivse ja väljapaistva Eesti feministi poole⁹ ning palusime neil osaleda meie uurin-
gus. Andsime neile võimaluse vastata kirjali-
kult või suulise intervjuu vormis viiele avatud
küsimusele järgmistel teemadel: arusaamad
feminismist ja personaalsed tähendused, mida
feminismile omistatakse; teadmised ja hoiakud
veganfeministlike ideede suhtes ning teoreeti-
line ja praktiline suhe loomaõigusluse ja vegan-
lusega. Saime kirjalikult vastused 16 inime-
selt, ühe inimesega tegime tema soovil suulise
intervjuu. Pakkusime võimalust vastata kirjali-
kult mitmel põhjusel. Nimelt on loomaõiguslus,
veganlus ja nende seosed feminismiga üsnagi
vastuoluline ning marginaalne teema, millele
ei olda valmis palju aega pühendama. Sellest
annab tunnistust ka see, et vaid pooled femi-
nistid, kelle poole pöördusime, olid nõus uurin-
gus osalema. Kirjalikus vormis vastamine või-
maldas osalejatel endale sobival ajal etteantud
(enamiku jaoks üsnagi tundmatutel ja uudsetel)
teemadel mõtiskleda ning vältida intervjuuolu-
korraga kaasnevat potentsiaalset ebamugavus-

⁸ Artiklis esitatud analüüs on ilmunud sarnasel kujul inglise keeles, vt Aavik, Kase 2015.

⁹ Pöördusime olulistes eluvaldkondades (nt töö, poliitika, haridus, inimõigused, kunst) aktiivselt tege-
sevate ja (sotsiaal)meedia vahendusel feministlikes
küsimustes sõna võtvate inimeste poole, kes on arva-
musliidrid feministidena nii oma tegevusvaldkonnas
kui ka Eesti feministlikus kogukonnas laiemalt.

tunnet või vastasseisu feministliku kolleegiga, keda oleks võidud tajuda nende feministliku praktika kritiseerijana.

Võttes arvesse uurijate positsioneeritust intervjueeritute suhtes ideoloogilises plaanis, kerkivad sarnased eetikaküsimused esile ka materjali analüüsimisel, järelduste tegemisel ja tulemuste esitamisel. Uurimisprobleemi püstitus ja lähenemine feministidele eelkirjeldatud fookusega ning empiirilise materjali hilisem analüüs võivad jätta mulje, nagu püüaksime kaasfeministe halvustada ja veganfeminismi teiste feminismiliikide suhtes normatiivsele positsioonile asetada. Nn peavoolufeministide diskursiivsete strateegiate analüüsimine veganfeministlikust perspektiivist võimaldab hoopiski näidata, kuidas rõhumisvormid on omavahel seotud ja toimivad sarnaste põhimõtete alusel ning kuidas feministidena võiksime laiendada nende olendite ringi, kelle süstemaatilist rõhumist me vaidlustame, kasutades juba meie käsutuses olevaid tööriistu. Eesmärk pole leida vastuolusid uuringus osalenud konkreetsete feministide argumentatsioonis, vaid juhtida tähelepanu ühiskonnas ringlevatele spetsiatsistlikele diskursustele ning enamiku ühiskonnaliikmete ideoloogilisele asetatusele, mis ei võimalda ka neil, kes oma igapäevategevuses vaidlustavad hegemoonilisi ideoloogiaid ja lähtuvad sotsiaalkonstruktivistlikust paradig-
mast, liikide hierarhia puhul samasugust konstrueeritust näha.

Kogutud materjali analüüsi eesmärk on tuvastada, kuidas taastoodetakse või vaidlustatakse diskursiivselt domineerivaid ideoloogilisi arusaamu inimeste ja loomade suhetest. Aluseks on võetud feministliku diskursusanalüüsi (Lazar 2007) põhimõtted, mida on rakendatud spetsiatsismi elementide tuvastamiseks diskursuses. Eesmärk on tuua välja, kuidas iseenesest mõistetavaks peetavaid ja implitsiitseid spetsiatsistlikke eeldusi ning inimeste ja loomade vahelisi hegemoonilisi võimusuhteid diskursiivselt (taas)toodetakse ja ka vaidlustatakse. Feministliku diskursusanalüüsi puhul pole

eesmärgiks tekstide dekonstrueerimine pelgalt akadeemilise mõtteharjutusena, vaid see lähtub arusaamast, et vaatluse all olevatel küsimustel on konkreetseid materiaalsed tagajärjed naiste ja ka meeste elule (Lazar 2007, 142). Praeguse analüüsiga soovin aidata kaasa positiivsele sotsiaalsele muutusele rõhutatud gruppide, praegusel juhul loomade suhtes. Seega sobivad feministliku diskursusanalüüsi kesksed põhimõtted hästi kokku kriitiliste loomauuringute ja vegan-feministlike uurimisperspektiividega.

Artiklis keskendun sellele, milliseid diskursiivseid strateegiaid kasutatakse ja kuidas seda tehakse. Diskursiivsete strateegiatega all on mõeldud diskursiivseid mehhanisme, mida inimesed kasutavad, et saavutada kommunikatsioonil sotsiaalseid, psühholoogilisi ja poliitilisi eesmärgi (Reisigl, Wodak 2001). Diskursiivsed strateegiad on eesmärgipärased (diskursiivsed) tavad, mida rakendatakse mingi tegevuse, teadmise või ideoloogia veenvaks tutvustamiseks ja legitimeerimiseks (Wodak 2007).

Empiirilise materjali analüüsimisel lähtusin eelkirjeldatud põhimõtetest. Tähelepanu oli eelkõige diskursuse aluseks oleva ideoloogilise võttestiku tuvastamisel ning argumentatsiooni loogikal, mitte niivõrd keeleliste elementide üksikasjalikul analüüsil.

Arusaamu feminismist ja enda feministlikust tegevusest

Vastused küsimusele, kuidas uuringus osalejad mõistavad feminismi teoorias ja praktikas, osutasid, millistest feministlikest perspektiividest respondendid lähtuvad ning mis teemad on neile olulised. Eesmärk oli ka kõrvutada diskursiivseid strateegiaid, mida kasutati feminismi ja loomavabastuse/veganluse esitamiseks.

Enamik vastanutest mõistis feminismi kui püüdlust naiste ja meeste võrdsete õiguste ning võimaluste poole. Feminismi nähti kui üht perspektiivi, mille kaudu ühiskonda ja enda isiklikku elu vaadelda. Leiti, et fookus ei peaks olema üksnes naistel, vaid oluline on pöörata

tähelepanu ka meestele kui soolistatud olenditele. Mainimist leidis ka interseksionaalsus.

R3¹⁰: Feministiks olemine tähendab minu jaoks seda, et ei ole võimalik mitte märgata teatud (võimu/alluvus)suhteid, käitumusmustreid, nalju, argipäeva folkloori, mis paljuski tuleb kellegi arvelt: naiste, vähemuste, venelaste (Eesti kontekstis), eakate arvelt, mis on seotud soo, rahvuse, klassi, rassi, seks. orientatsiooniga.

Peale selle, et feminism aitab märgata ebavõrdsust ja stereotüüpe, nähti seda ka kui laiemat kriitilist projekti, mis seab kahtluse alla normatiivseid arusaamu ühiskonnas.

R5: [Feminism] paneb sind kahtlema kõiges, mis tundub „normaalne“ nii ühiskonna korralduses kui ka sinus endas.

Respondendid töid välja, et feminism kui teoreetiline ja praktiline püüdlus sotsiaalse õigluse poole on tugevalt seotud nende igapäevategevustega. Seda tajuti kui midagi loomulikku ja vältimatut, millest puudub väljapääs, isegi ajutiselt. Respondendid ei mõtestanud feminismi kui igapäevaelu lisakoormat või pingutust, vaid nägid seda osana oma identiteedist. Feministide igapäevategevus hõlmas soonormide ja stereotüüpide ning laiemalt ebavõrdsuse märkamist ja vaidlustamist ühiskonnas. Muu hulgas pöörati kriitiline feministlik perspektiiv ka enda suunas ning analüüsiti refleksiivselt oma käitumist ja keelekasutust, et vältida soostereotüüpide taastootmist.

Mitu respondenti rõhutas, et nad väljendavad oma feministlikke seisukohti ka sellistes olukordades, kus võivad kohata potentsiaalselt vaenulikke reaktsioone.

¹⁰ R = respondent.

Feminism ja loomavabastus: teoreetilised arusaamad ja isiklikud praktikad

Mõtestades feminismi üldiselt ning enda feministlikku tegevust, ei seostanud ükski respondent esialgu feminismi loomaõigustega, isegi mitte need, kes hilisemates vastustes toetasid ökofeministlikke ideid ja veganlust.

Veganfeministliku teooriaga oldi vähe kursis. Mõni respondent väitis, et on tuttav selle põhialustega, kuid valdavalt puudusid neil sellekohased teadmised (mõni väljendas huvi saada veganfeminismist rohkem teada). Üksikud respondendid nõustusid veganfeminismi põhiideedega, seega leiti valdavalt, et loomaõiguslust ei peaks feminismiga seostama.

R14: Otseselt pole veganfeminismiga kurssi viinud. Loomauuringud on mulle küll väga huvitavad, ent kui mõned ei usu kvootidesse, siis absoluutsesse loomadest sõltumatusse ma ei usu, mida veganliikumine näikse oma eesmärgiks seadnud olevat. Ma usun, et vabajooksukad, kes munevad, on tänuväärsed, ja püüan seda toetada. Sõnnik paisatab taimede väetamiseks olevat kõige parem vahend ja selle tootmiseks on tarvis ka lehmade või hobuste tööd. Lehmad annavad ka piima ja selle vastu ei taha ma olla.

Tsitaat ilmestab, kuidas respondendid enamjaolt essentsialiseerisid inimeste ja loomade vahelist ekspluateerivat suhet ning pidasid seda vältimatuks. Eufemistlik väljend „lehmad annavad piima“ taaskinnitab inimeste vägivalda teiste loomade vastu ning püüab seda loomulikuks näidata.

Diskursiivsed strateegiad spietsiitsismi toetamiseks või vaidlustamiseks

Allnimetatud diskursiivsed strateegiad esinesid tihti omavahel põimununa ning neid kasutati üksteise toetamiseks. Strateegiate tutvustamisel

kõrvutan neid eespool esitatud arusaamadega feminismist.

1. Teiste loomade kohtlemise esitamine loomuliku ja paratamatuna ning inimeste konstrueerimine loomadesarnasena, kuid neist ülemana

Oluliseks osaks isiklikust feministlikust praktikast peeti selliste tavaarusaamade vaidlustamist, mis näevad sugu bioloogilisel ettemääratuna või loomulikuna. Vastustes rõhutati soonormide sotsiaalset konstrueeritust.

R8: [Feminism] tähendab arusaama, et bioloogilised piirangud on naiste ja meeste jaoks oluliselt väiksemad kui sotsiaalsed.

Mõistes sugu kui sotsiaalselt konstrueeritud nähtust, peeti soolise võrdõiguslikkuse saavutamist võimalikuks. Samas aga essentsialiseeriti inimeste ja loomade vahelisi suhteid, esitades neid loomulikkuse ja bioloogilise ettemääratuse diskursuse kaudu, ning seeläbi peeti võimatuks lõpetada loomade kasutamine inimese heaolu tagamise eesmärgil. Üks olulisi põhjuseid, miks loomavabastust võimatuks nähti, oli inimeste „bioloogiline“ ja „loomulik“ vajadus teisi loomi tarbida.

R14: Mul oleks huvitav ka teada, kuidas siis ikkagi totaalvegan-maailm toimiks, sest loomade ekspluateerimine mõjub seni sama vältimatuks nagu see, et inimesed peavad tööl käima, ja see on omamoodi loomulik osa elukaarest ja elutsüklist, kuigi me oleme tehtud magama, sööma ja reproduitseerima.

Taaskinnitati liha söömist kui „kohustuslikku institutsionaalset normi“ (Kheel 2004, 329). Tsitaadis esitatud essentsialistlikud väited („loomulik osa elukaarest“, „me oleme tehtud ...“) lähevad vastuollu feministliku praktika aluspõhimõttega: reaalsuse ja sookategooria sotsiaalse

konstrueeritusega ning eesmärgiga dekonstrueerida essentsialistlike arusaamu soost ja soolisest ebavõrdsusest.

Esitatud tsitaadis ei teinud respondent pingutusi selleks, et keelevahendite (nt eufemismi) abil varjata kõige levinumat inimeste ja loomade vahelist suhet: ekspluateerimist. Siin võib üks põhjuseid olla asjaolu, et kui ekspluateerimist nähakse loomuliku ja möödapääsmatuna, mitte valikuna, ei pruugi see näida ebaeetiline.

Loomulikkuse ja bioloogilise ettemääratuse diskursuse osana leidis ka arvamusi, mille kohaselt lõhuks inimeste otsus lõpetada teiste loomade tarbimine „loomuliku elutsükli“, kus inimene paikneb „toiduahela tipus“.

R16: Looduse poolt on ikkagi inimene pandud nagu kõigesööjaks [...]. Aga ikkagi ju kuna looduses on oma ringkäik, eks, seal hiir sööb .. ma ei tea putukaid ja uss sööb jälle hiirt ja kass sööb hiirt ja keegi jälle sööb kassi, eks see .. see loomse toidu kasutamine .. eks see on ka üks osa sellest looduslikust ringkäigust, et kui seda niimoodi ei teeks ja neid ei tapaks, et mis siis juhtuks, kui me laseme kodustatud looma metsa, siis ta hukub seal. Ja no ma ei ole ise Indias käinud, kus seal lehmad vabalt ringi käivad, kas see siis on, mille poole me siis püüdleme või? Ja kas me peame nad siis kõik maha tapma ja minema üle .. ja mis siis nendest saab? See tekitab ju väga palju küsimusi kohe ..

Jällegi õigustati inimeste ja loomade vahelisi ekspluateerivaid suhteid essentsialistlike väljendite („looduse poolt on ikkagi inimene pandud ...“, „looduslik ringkäik“) kaudu. Kõneka kontrastina ilmneb respondentide inimesekäsitluse kardinaalne erinevus feministlikku konteksti silmas pidades (naiste ja meeste ühiskondlikud suhted) ja loomade õigustest rääkides (inimeste ja loomade suhted). Kui feminismi puhul sooviti saavutada muutusi soosuhetes ühiskonna tasandil, eeldusel et sugu on sotsiaalselt konstrueeritud ja

seega ajas ja ruumis muutuv, ning käsitleti probleemsetena diskursusi, mis asetavad soo bioloogia ja geneetika valdkonda, siis rääkides inimese suhtest loomadega, kujutati inimest vältimatult looduse ja „loomulike hierarhiate“ vangis olevana. Seega, kui soo puhul vaidlustati essentsialistlikku diskursust, siis loomade puhul õigustati sama diskursuse kaudu teiste loomade ekspluateerimist. Paradoksaalselt seostati siin inimesi animaalsusega, toetudes diskursusele, mille kohaselt on inimesed nagu teisedki loomad osa „loomulikust“ „looduse ringkäigust“, samas kui sookategooriast rääkides rõhutati nende inimsust.

2. Liigipiiride kinnitamine ja inimese erilisus: inimeste konstrueerimine loomadest erinevana, kuid neist ülimana

See diskursiivne strateegia, mille keskmes on inimene, läheb sisuliselt vastuollu eelmisega, milles inimest animaliseeriti. Ometi toetasid ja jõustasid need kaks vastuolulist strateegiat teineteist respondentide vastustes.

Üks viis, kuidas (taas)loodi inimese erilisust, oli feminismi kindel paigutamine inimõiguste hulka, humanistliku diskursuse raamesse, kus kõik võimalikud interseksionaalsed kokkupuutepunktid, mis olid seotud inimsusest väljapoole jäävaga, heideti kõrvale.

R9: Samas ei ole loomade õiguste küsimus inimõiguste teema, seega minu jaoks on see oluline erinevus. Mitte et ma ei peaks loomade õigusi oluliseks, aga ei pea ka õigeks nende asetamist inimõigustega samasse konteksti. Seega ehk võiks öelda, et erinevus on see, et kui feminism puudutab inimesi ja seoses inimõigustega kaitseb eelkõige naiste inimväärikust, siis loomaõigustel puhul ei ole otseselt inimväärikuse riivet (sest loomad pole inimesed).

Respondent ei andnud lisaselgitusi selle kohta, millel põhineb tema arusaam inimeste ja teiste

loomade fundamentaalsetest erinevustest ning mis takistab võtmast arvesse loomade huve inimesi puudutavate küsimuste kõrval. Selle diskursiivse strateegia kaudu seati liikide vahele kindel piir ning taaskinnitati inimeste ja loomade hierarhia. Seda tehti aga kategooria „inimene“ tähtsustamise kaudu (Twine 2010a), arvestamata inimese ajaloolist, kultuurilist, majanduslikku ja poliitilist paiknemist (Twine 2010b, 401). Inimest mõisteti vaikumisi kui alati olemasolevana ning inimeste ja loomade vahelisi suhteid nähti ajaloovälisena (*dehistoricized*).

Tähelepanuta jäi asjaolu, et inimesed õpivad sotsialiseerimisprotsessi käigus (enamasti implitsiitselt), kuidas suhestuda teiste loomadega. Me omandame väärtusi ja arusaamu selle kohta, kuidas peaksime teistesse liikidesse suhtuma ja neid kohtlema. Tänapäeva ühiskondades, kus süsteemne vägivald loomade vastu ei ole üksnes normaliseeritud, vaid ka seaduslikult ja riiklikult sanktsioneeritud, toimib sotsialiseerimine spetsiifiliste väärtuste kaudu. Seega, vähemalt osa meie arusaamast selle kohta, mida tähendab olla inimene, tuleneb meie arusaamadest loomade ja teiste liikide kohtlemise kohta. Spetsiifilistlikku sotsialiseerimist (Nibert 2011) kui struktuurset süsteemi respondendid ei vaidlustanud, samas kui oma feministlikus praktikas pöörasid nad soopõhisele sotsialiseerimisele tähelepanu. Spetsiifilistliku sotsialiseerimise omaksvõtu korral jääb inimprivileeg liigihierarhias küsimärgistamata. Best ja Nocella (2004, 150) toovad välja, et seksistliku sotsialiseerimise seadmine kahtluse alla ja tagasi-pööramine (*undo*) hõlmab keerukat teadlikku tööd ning sama kehtib ka spetsiifilistliku sotsialiseerimise nn ümberõppimise kohta.

Veel üks viis, kuidas inimese erilisust taaskestati, oli loomadesse puutuvale vähema tähtsuse omistamine ning loomade välistamine interseksionaalsest vabanemisagendast. Ka siin kasutati toiduahela mõistet, asetades inimesed (rõhutades nende animaalsust) „tugevai-

mate ellujäämise“ diskursusesse, mille puhul ei nähtud inimesel valikuvõimalust. Leiti, et loomavabastus ei ole legitiimne mure seni, kuni esineb inimeste väärkohtlemist – sama argument, mida kasutatakse sageli naiste ja soolise võrdõiguslikkuse delegiteerimiseks.

R12: Ma usun, et need, kes on meist nõrgemad ja väetamad, vajavad kaitset, kuid samas ka seda, et oleme kõik osa toiduahelast [...]. Kuid ma usun ka, et minu maailmas on hetkel liialt teemasid, mis on seotud inimõiguste tagamisega, sh feminismi ja üldise sallivuse tõstmisega.

R16: [Loomade väärkohtlemine on paratamatu] .. niikaua kuni on lapstööjõu ja laste diskrimineerimist, naiste diskrimineerimist, ütleme ka orjatööd, et siis noh .. loom on loom ...

Tautoloogiline fraas „loom on loom“ viitab essentsialistlikule käsitlusele ning ei vajanud respondendi arvates lisaselgitusi, samamoodi nagu ülaltoodud argument, mille kohaselt on inimestel õigused seetõttu, et nad on inimesed. Kategooria „loom“ konstrueeriti vastandlikuna kategooriale „inimene“ ning vähem väärtuslikuna.

3. Loomade ekspuuteerimise problematiseerimine

Leidus ka seisukohti, küll vähemuses, mis seadsid loomade ekspuuteerimise vajalikkuse küsimärgi alla. Seda tehti interseksionaalsest vaatepunktist, rõhutades domineerimismustrite sarnasust loomade ja marginaliseeritud ühiskonnagruppide vahel.

R5: Haakun loomulikult veganfeminismi põhiideega, et domineerimisstruktuuri muster on sama, mis puudutab meeste domineerimist naiste üle, valgete domineerimist teiste rasside üle ja inimeste domineerimist

loomade üle. Sama on vägivalda, haavamise, eksploatatsiooni küsimustes. Kui oled ja võitled selle vastu ühes kategoorias, pole koherentne mitte teha seda ka kõigis teistes.

Kui eelmistes diskursiivsetes strateegiates rõhutati inimeste ja teiste loomade vahelisi erinevusi või sarnasusi, olenevalt sellest, millist argumentatsiooni nähti spetsietsismi toetamiseks sobivaimana, peeti siinkohal probleemiks inimestepoolset teiste loomade eksploateerimist, apelleerides nii inimeste kui ka loomade võimele kannatada.

R7: Lihast loobumine tähendab minu jaoks eelkõige puhtamat südametunnistust – ma toitan vähem teiste olendite kannatuste arvelt. Veganfeministlik käsitlus lisab veel täitsa uue mõõtme, millele ma polnud seni mõelnud.

Fookus polnud siin mitte niivõrd feminismi ja loomavabastuse seoste väljatoomisel, vaid vastuseisul inimestepoolsele teiste loomade eksploateerimisele, kuna seda nähti ebaeetiliseks.

Isiklik toidupraktika ja vaated veganlusele

Järgnevalt esitatud respondentide toidupraktika analüüsi tuleks vaadelda põimununa eespool nimetatud diskursiivsete strateegiatega, mis toetasid või vaidlustasid spetsietsismi.

1. Veganlus kui eetiline ideaal

Need üksikud respondendid, kes pidasid loomavabastust legitiimseks mureks ja/või nägid seda seotuna feministlike eesmärkidega, näitasid üles valmidust hakata veganiks.

R15: Olen tuttav ja viljelen täistaimetoidu söömist, aga mitte täielikult, ma võtan veganlust kui normi või ideaali, millest vahel kõrvale kaldun. Oluline on tarbida vähem

loomset toitu, liikuda veganluse suunas. Veganlust võtan kõige enam loomaõigusliku, mõnel määral ka antikapitalistliku tegevusena (kuna valmistan palju ise kodus süüa ja ostan üsna vähe tööstuste toodangut), keskkonna- ja terviseaspektid tulevad lisaks ja on olulised, kuid mitte kõige olulisemad.

Oli ka neid, kes pidasid veganlust ideaaliks, kuid nimetasid mitmeid põhjuseid, miks neil ei ole võimalik veganiks hakata. Järgnevalt tutvustan neid diskursiivseid strateegiaid.

2. Vastuseis veganlusele

Selgitades, mida tähendab nende jaoks feminism, paigutasid respondendid naiste ja teiste marginaliseeritud gruppide õigused käsitlusviisi keskpunkti. Arvamustes veganluse ja veganfeminismi kohta puudusid aga osutused loomadele ja nende huvidele peaaegu täielikult. Selle asemel tõsteti esikohale inimesed ja nende huvid ning toodi välja põhjuseid, miks pole võimalik hakata veganiks. Järgmine tsitaat võtab kokku viisid, kuidas veganlus kõrvale heideti.

R12: Ei ole tuttav ja veganfeminism tundub mulle kaugena. Taimetoitlust harrastan aegajalt tervise tõttu. [...] Sest ma usun, et inimene on karnivoor ja vajab ka lihast valku, vähemalt mina tunnen end nii. Olen üles kasvanud talus ja tean, kuidas kotlet lauale tuleb [...]. Küll aga olen vastu asjatule julgusele farmides ja üritan tarbida loomseid tooteid, mis on valmistatud või saadud jätkusuutlikke ja humaanseid vahendeid kasutades – väikefarmide toodangut, kodumaist toodangut *etc.*

Veganluse vaidlustamiseks kasutati järgmisi võimalusi: taandati end murest loomade kohtlemise üle, pooldati lihatarbimise vähendamist tervisekaalutlustel, positsioneeriti end eksperdina inimeste ja loomade suhete teemal, rõhu-

tati kursisolekut lihatootmise tavade ja ning pooldati maheliha ja kohalike liha toodete tarbimist. Need õigustused toetavad ülalpool esitatud diskursiivseid strateegiaid, mille kasutamise kaudu konstrueeriti olukord, kus loomade kasutamine inimeste poolt tundus loomulik ja vältimatu, ning hoiti ülal liigipiire ja inimese ülemuslikkust. Peatun järgmistes osades sellel, kuidas veganlust esitati ja raamistati, ning toon läbivalt paralleele viisidega, kuidas feminismist räägiti.

Veganlus kui isiklik elustiili- ja toiduvalik

Erinevalt feminismist, mida mõtestati ideoloogiana, mis käsitleb soolist ebavõrdsust nii struktuuri kui ka indiviidi tasandil, ning mida vaadeldi veganlusega põimununa, esitati veganlust kui isiklikku valikut, mida ei tohiks kellelegi peale suruda. Leiti, et tegu on isikliku eelistusega, kust puudub poliitiline komponent.

R4: Kui see [veganlus] on kellegi valik, suhtun väga positiivselt. Kui selle valikuga kaasneb teistsuguse valiku langetanud inimeste halvustamine (ka seda olen tundnud), siis mitte.

See diskursiivne strateegia depolitiseerib toidupraktika ning taandab need erasfääri – argument, mida kriitilised loomauurijad vaidlustavad (Jenkins, Twine 2014), nagu eespool selgitatud.

Veganluse esitamisel personaalse elustiilivalikuna toodi põhjendusi, miks pole võimalik seda „elustiili“ omaks võtta. Ühe peamise takistusena nähti veganlust kui tülikat lisapingutust. Rääkides oma feministlikust igapäevapraktikast, tundis mitu respondenti uhkust, et nad osalevad eri tegevustes, mille kaudu edendatakse soolist võrdõiguslikkust. Nad ei toonud välja asjaolusid, mis oleksid neil takistanud ühiskonnas domineerivaid soonorme vaidlustamast. Sarnaseid diskursiivseid ja materiaalseid tavasid, mida feministliku tegevusega

seoses rõhutati – hegemooniliste kultuuriliste arusaamade vaidlustamine, ka vaenulikus sotsiaalses kontekstis – peeti aga veganluse puhul väsitavaks.

R13: [Veganlus] nõuaks ka kultuurile vastuhakku, pidevaid selgitusi ja ajutisi nälgimisi omnivooride seltskonnas, mis oleks tüütu [...]. Ja ma olen natuke laisk ka. Ja mulle praegu tundub, et mu elu on hetkel nii kaootiline, et mulle oleks suur koorem, kui ma selle veganlusega veel ebamugavamaks muudaks.

R8: Olen päris palju kaalunud taimetoitlaseks hakkamist ja liigun sinnapoole (olen lihatarbimist päris palju vähendanud), aga lõplikku sammu ei ole veel teinud. Veganiks hakkamist ei ole kaalunud ja ei pea seda enda puhul aktuaalseks, see tundub mulle praegu veel liiga piirav. Olen sellest aru saanud nii, et igasugused loomsed tooted on keelatud, nii esemete-riiete-kingade puhul kui toidumenüüs (ka piimatooted, munad jne). Minu jaoks on hästi oluline olnud see, et olen vähendanud oma tarbimist ja raiskamist ja propageerin seda oma lähikondlaste seas.

Tsitaadid ilmestavad, kuidas isiklik mugavus kaalub üles teiste olendite õiguse elule. Need õigustused peegeldavad hirmu, nagu jätkaks veganiks hakkamine nad millestki hädavajalikkust ilma. Samas aga ei mainitud ebamugavust kui põhjust, miks võiks feministlikust tegevusest loobuda. Ometigi, enese positsioneerimine feministina eelkõige mitfefeministlikus kontekstis kujutab endast patriarhaalsete ja seksistlike normide vaidlustamist. Sellest võib järeldada, et feministid ootavad kaasinimestelt rõhuva praktika ja ideoloogia hülgamist, kuid ei ole ise alati valmis sama põhimõtte järgi toimima.

Veganlus on ebatervislik ja inimestele sobimatu

Kui valdavalt rõhutati oma igapäevase feministliku tegevuse puhul domineerivate soostereotüüpide vaidlustamist, siis see ebaõigluse tuvastamiseks ja normatiivsete diskursuste vaidlustamiseks kasutatav kriitiline perspektiiv, mida väideti end omavat, puudus veganlusest rääkimisel. Veganlusest kõneldi, toetudes suuaresti laialdaselt käibel olevale valeinfole ja nn rahvatarkusele, mille abil õhonestati veganlust, väites, et veganlus on ebatervislik ning seetõttu inimesele sobimatu.

R2: Ise pole kaalunud [veganlust], sest pole näinud ühtegi tõsiselt võetavat meditsiinalast teaduslikku tööd, mis neid toitumisharjumusi pooldaks [...]. Tean ka, et veganid tarbivad sageli suurtes kogustes toidupreparaate ja muid ravimeid, mis veelgi enam kinnitab, et tegemist on pigem ideelise kui meditsiinilise alusega eluviisiga.

Praktiseerides feminismi, võtavad respondendid omaks kriitilise vaatepunkti, mille kaudu läbivalt peavoolukultuuri ja selle rõhuvaid tavaid vaidlustada. Feministlik perspektiiv on vastudiskursus normatiivsetele arusaamadele naistest ja soosuhetest. Veganluse puhul aga võeti kriitikavabalt omaks peavoolu meditsiini- ja toitumisteave, arvestamata, kuidas see diskursus on konstrueeritud (nt loomatööstuse korporatiivsete huvide roll peavoolu toitumisdiskursuse kujundamisel).

Tänapäeva Eestis, vastupidi enamiku lääne riikide toitumisteaduslikele arusaamadele, peab suurem osa toitumisteadlasi ja arste veganlust ebatervislikuks või isegi tervist kahjustavaks toitumisviisiks (vt Pitsi jt 2017) ning sarnased seisukohad on levinud ka peavoolumeedias. Toitumisteadlased teevad tihedat koostööd liha- ja piimatööstusega, näiteks biotehnoloogia valdkonnas, ning selle käigus luuakse

teadmisi meditsiini ja toitumise kohta¹¹. Seega mõjutavad peavoolu toitumisteaduse loomist konkreetsed ärihuvid. Väide, et loomsed tooted on inimesele tervislikud ja vajalikud, esitatakse ja legitimeeritakse teadus- ja meditsiinidiskursuse kaudu¹².

Veganluse alternatiivid: tarbimise vähendamine, „õnnelik liha“ ja lokavoorsus

Kuigi veganlust valdavalt ei pooldatud, tunti muret tervise ja keskkonna, sealhulgas raiskamise ja ületarbimise pärast. Loomade intensiivpidamist tauniti kui nende „ebavajalikult julma“ kohtlemist, mistõttu mõned respondendid olid oma lihatarbimist vähendanud või sellest loobunud. Siiski õigustati loomade tarbimist juhul, kui neisse „austusega suhtutakse“.

R1: Ka mina olen loomaõiguslane ja jälestan loomade ekspluateerimist ja vastutustundetut raiskamist, mis sellega kaasneb. Samas ma tunnustan loomakasvatajaid, kes tegelevad oma loomade väärrika kohtlemise ja neile õnneliku ja liigikohase elu pakkumisega nende elu jooksul, isegi kui looma elu lõppeb nende inimeste toidulaual, kus seda vääriliselt hinnatakse. Kokkuvõttes: ma pole vegan, kuid täiesti austan inimesi, kel on see maailmavaade. Ise pooldan austust ümbritseva vastu ja säästlikkust ja see on minu jaoks feminismiga seotud.

Väärtustati lähedast kontakti loomadega, keda inimese toiduks tapetakse. Leiti, et need, kellel

¹¹ Vt nt OÜ Tervisliku Piima Biotehnoloogiarenduskeskus, <http://tptak.ee>.

¹² Erinevalt rahvusvahelistest suundumustest domineerib Eesti riiklikes toitumissoovitustes soovitus tarbida loomseid võetusi ning veganluse kirjeldamiseks kasutatakse terminit enesepiiratud toitumine (Pitsi jt 2017), mis paigutab toitumispraktika erasfääri, arvestamata selle poliitilist iseloomu.

see puudub, ei saa teha legitiimseid väiteid inimeste ja loomade suhete kohta.

R2: Kahjuks on vegani imidž pigem linnalaps, kes distantsilt, kuid midagi teadmata ega loomi oma silmaga nägemata nende õiguste eest võitleb.

Väideti, et linnas elavatel veganitel ei ole piisavaid ja valiidseid kogemusi ja teadmisi, taunimaks loomade ekspluateerimist. Selle väitega antakse mõista, et süsteemsele ebaõiglusele ja domineerimissüsteemidele vastu astumiseks peab meil olema isiklik kontakt marginaliseeritutega, kelle huvide eest me seisame. Feminismi puhul aga sellist seost ei loodud: et võidelda võimestamata inimgruppide õiguste eest, ei peetud isikliku kontakti olemasolu vajalikuks, vaid selle asemel rõhutati vajadust mõista sool ja teistel sotsiaalselt konstrueeritud kategooriatel põhinevat süsteemset ebavõrdsust.

Respondendi esitatud väitest ilmneb ka arusaam, justkui õigustaks lihatootmise tundmine loomade tarbimist. Kui asetada see väide inimestevaheliste suhete konteksti, muutub selle sisu aga absurdseks: põhjalikud teadmised sellest, kuidas seksismi taastoodetakse, ei peaks panema feministe ega ka teisi seda diskrimineerimisvormi heaks kiitma, vaid hoopiski tekitama moraalse kohustuse see hukka mõista.

Veganluse asemel peeti jätkusuutlikuks lahenduseks lokavoorsust ehk kohaliku toidu tarbimist.

R10: Olen tuttav nii veganluse kui ka loomaõiguslusega. Olen olnud taimetoitlane. Veganluse osas olen seisukohal, et kuivõrd Eestis kasvav taimestik seda põhimõtteliselt ei võimalda, koormab see liigselt keskkonda ja lisab igapäevasele toidule meeletult lennumiile ja see on looduse jaoks suures plaanis palju hävitavam kui mõõdukas lihasöömine [...] aga mis halba on selles, kui inimene peab lehma, näeb vaeva, et talle heina teha, ja vastutasuks saab piima? Inimene ju

hoolitseb ühtlasi ka lehma järeltulijate eest. Toidab neid ja hoolitseb nende eest iga päev. See on kõigest üks näide. Lisaks saab lehma käest sõnnikut, mille peal taimed kasvavad.

Ökoloogilise elustiili, sh „puhta“ ja mahetoidu idealiseerimine, raiskamise ja ületarbimise kritiseerimine ning toidu (sh eriti liha- ja piimatoodete) ostmine kohalikest väiketootjatelt on osa ka Eestis populaarsust koguvast laiemast keskkonnateadlikkuse ja jätkusuutlikkuse diskursusest ning sellega seotud uutest ökoelustiliidest (vt Allaste 2011), mis on levinud eelkõige linnas elavate haritud etniliste eestlaste hulgas. Kuigi enamik respondentidest ei identifitseeri end eksplitsiitselt ühegi konkreetse ökokogukonna ega ka tõenäoliselt laiema liikumise osana, peegeldavad nende vaated mõningaid selle keskseid ideid.

Kuigi loomade intensiivpidamine mõisteti üldiselt selle tööstuse raiskava iseloomu ning loomadele põhjustatud „ebavajaliku julmuse“ tõttu hukka, peeti loomade kasutamist inimeste hüvanguks siiski vajalikuks, mistõttu pooldati loomade „humaanset“ kohtlemist. Need vaated esindavad uut jätkusuutlikkuse ja keskkonnaliikumist, mis tõstab esikohale mure keskkonna pärast ning kutsub inimesi sageli üles vähendada lihatarbimist või eelistama maheliha või kohalikku liha. Nende seisukohtadega haakub Eestis järjest enam populaarsust koguv terviseeluvu liikumine, mis propageerib tervisekaalutlustel taimset toitumist (sh toortoitumist). See aga väljendub isikliku elustiilipraktikana, mida järgivad eelkõige privilegeeritud grupid, kellel on juurdepääs mahetoidule ja erinevatele „tervisetoodetele“. Nii tervise- kui ka keskkonnaliikumisest puuduvad suuresti loomaõiguslikud ideed.

Respondentide vastustest peegelduv lokalismidiskursus tuleb lähemalt lahti mõtestada. Selles peitub väikeste (mahe)talude idealiseerimise taotlus. See omakorda peegeldab pürgimust „pöörduda tagasi“ maaidüllil juurde. Suur osa etnilistest eestlastest pärineb

maapiirkondadest ning paljudel tänapäeva linnaelanikel on side maaga säilinud näiteks seal elavate vanavanemate kaudu. Samas aga on Eesti venekeelse elanikkonnal puudunud selline side maapiirkondadega, mida uus ökoliikumine idealiseerib kui ruumi uue ökoelustiili kultiveerimiseks. Ka diskursiivsetes esitustes on maaelu implitsiitselt etnilisustatud: seda seotatakse eestluse ja eestlastega. Seega seotakse maaidüllil idealiseerimine implitsiitselt rahvuslike ideedega eesti identiteedist ja etnilistest piiridest: venekeelne vähemus paikneb suuresti linnapiirkondades. Seetõttu tundub maaidüll, mille osaks on lähedane kokkupuude loomadega, keda inimeste tarbeks eksploateeritakse, eksklusiivne ja elitaarne nii etnilisuse kui ka sotsiaal-majandusliku staatuse mõttes.

Jätkusuutlikkuse ja lokavoorsuse diskursus ning tavad käivad käsikäes kapitalistliku süsteemiga, mis pakendab ja müüb teatud elustiile eelkõige haritud linnaeliidile. Enamik meie respondentidest ei seostanud feminismi antikapitalistliku võitlusega. Mahetoidu ja lokavoorsuse ideoloogia omaksvõtt osutab, et nn rohepestud kapitalism võetakse omaks üsnagi kriitikavabalt. Nii tervise- kui ka ökoliikumised sobituvad hästi Eesti neoliberaalses ühiskonnas prevalentse individualismiga.

Lokavoorsusliikumist on tabavalt kritiseerinud Stănescu (2010), kes näitab muu hulgas, kuidas seda toidutootmissüsteemi ei ole võimalik laiaulatuslikult rakendada. Stănescu (2010, 8) toob välja, kuidas lokavoored konstrueerivad pastoraalkujutelmata, ihalust mineviku järele, mida pole tegelikult kunagi olnud ja mis romantiseerib vääradel alustel kohalikkusele tuginevat elustiili. Lokavoorede kujutelmad aga on ebakõlas feministlike ideaalidega, sest lokavoored libisevad üle seksistlikust, rassistlikust, homofoobsest ja immigratsioonivastasest meelestatusest, mida rõhuasetus kohalikule (*versus* globaalsele) võib endas sisaldada (samas). Kuigi Stănescu arutluskäik põhineb USA kontekstil, on need küsimused asjakohased ka Eestis. Kohaliku tootmise ja maheliha ideali-

seerimine toetab implitsiitselt just privilegeeritud gruppide elustiili, sest neid tooteid tarvivad eelkõige linnas elavad haritud eestlased. Iroonilisel kombel jääb feministidest respondentidel tähelepanuta see, et näiteks kohaliku, mahe ja toortoidu hankimise ning valmistamisega kaasnev lisaag ja -vaev on patriarhaalses ühiskonnakorralduses eelkõige naiste kanda. Eelneva põhjal võib väita, et maaelu idealiseerimine ja kohaliku (loomse) toidu eelistamine on Eesti kontekstis implitsiitselt spetsietsistlik, soolistatud ning ka etnilisuse ja klassikategooriate mõttes markeeritud.

Kuigi mitu respondenti pidas interseksionaalset perspektiivi oma feministlikes arusaa-mades ja tegevuses oluliseks, puudus see siiski toidupraktika arutelust. Õigustades loomsete toodete tarbimist, jäid respondentidele märkamatuks seosed sotsiaalse ebavõrdsuse ning toidu tootmise ja tarbimise vahel. Näiteks töötab loomatööstuses (nt tapamajades) eba-proportsionaalselt palju haavatavatesse ja marginaliseeritud ühiskonnagruppidesse kuuluvaid inimesi (nt migranditautastaga inimesed, rahvusvähemused), kes on alamakstud, ühtlasi on tegu ühe ohtlikema tööga, kui pidada silmas nakkusi ja tööõnnetusi (Compa 2005).

Kokkuvõttev arutelu

Artikli aluseks olevat uuringut inspireeris läbi viima tõdemus, et feministlikud akadeemikud ja aktivistid on võtnud sihikule patriarhaalse ühiskonnakorralduse, mis toetab süsteemset ebaõiglust marginaliseeritud gruppide suhtes. Samuti vaidlustavad feministid eksplitsiitselt essentsialistlikke ja normatiivseid soo ja soosuhete käsitlusi, rõhutades, kuidas sugu on sotsiaalselt konstrueeritud. Lynda Birke (1995, 33) märgib, et feministliku mõtteviisi üks tugevaid külgi on, et see ei käsitle kunagi *ainult* naisi, vaid on kriitiline diskursus, mille raames küsitakse ebamugavaid küsimusi kõige kohta. Lääne peavoolufeminism on hakanud järjest enam omaks võtma interseksionaalset perspektiivi,

nähes erinevaid rõhumisvorme põimunuina. Seda tehes püüavad feministid näidata üles solidaarsust ning võtta tõsiselt nende inimeste ja gruppide probleeme, kes on nende endiga võrreldes erinevalt positsioneeritud ning kelle kogemused erinevad suuresti nende endi omadest. Ometigi pole interseksionaalsuse kui tänapäeva feministliku mõtte pea et lahutamatu osa puhul seni arvestatud liiki kui ühte kategooriat, mille kaudu rõhumine toimub. Seetõttu seadsin eesmärgiks vaadelda lähemalt suure osa nn peavoolufeministide vastumeelsust kaasata interseksionaalsesse agendasse spetsiatsism. Seda küsimust käsitlesin Eesti näitel, analüüsi-des, kuidas siinsed feministid mõistavad seoseid feminismi ja loomavabastuse vahel ning veganlust toidupraktikana.

Enamik uuringus osalejatest, kes oma feministlikul igapäevategevuses normatiivset ideoloogiat vaidlustasid, ei kasutanud seda kriitilist perspektiivi ekspluateerivate inimeste ja loomade vaheliste suhete vaidlustamiseks, veganluse kohta leviva väärinfoga suhestumisel ega lokavoorsuse kohta küsimuste esitamisel. Selle asemel võeti kriitikavabalt omaks ja taastoodeti nendes küsimustes domineerivaid ideoloogilisi arusaamu. Veelgi enam, samade argumentide ja tegevuste kaudu, mida kasutati feministlike eesmärkide saavutamiseks, õigustati spetsiatsismi ja loomade ekspluateerimist. Feministlikus tegevuses oluliseks peetud refleksiivsus puudus aga inimeste ja loomade vaheliste suhete kirjeldamises sootuks. Kui soolistatud sotsialiseerimisprotsessi käsitleti probleemina, siis „spetsiatsistliku sotsialiseerimise“ (Nibert 2011) jättis enamik respondentidest vaidlustamata. Inimeste sotsialiseerimine sügavalt spetsiatsistlikkuse ühiskonda, kus (osa) loomade ekspluateerimine pole mitte vaid aktsepteeritav, vaid institutsionaliseeritud, võimaldab kasutada samu õigustusi ja diskursiivseid strateegiaid feminismi ja spetsiatsismi toetamiseks, ilma selles vastuolu nägemata. Siiski esines respondentide vastustes seisukohti, küll marginaalseid, mille kohaselt on naiste ja loomade rõhumine

omavahel seotud. Loomavabastust nähti feministliku küsimusena ning veganlust toetati kui eetilist ideaali.

Tõmmates paralleele feminismi ja loomavabastuse esitamise vahele, rõhutati soo sotsiaalset konstrueeritust, kuid mitte liigi oma ehk seda, kuidas me inimestena implitsiitselt end konstrueerime, suhestudes oma arusaamadega loomadest (Twine 2010b). Liiki ja selle piire nähti bioloogiliselt ettemääratuna. Kui soosüsteemi käsitleti sotsiaalse produktina, mis on avatud muutustele, siis binaarne vastandus inimene-loom jäeti vaidlustamata ning seda taas kinnitati.

Spetsiatsismi alalhoidmiseks kasutati kahte peamist vastandlikku diskursiivset strateegiat: seal, kus tundus sobilik, rõhutati inimese animaalsust (tema „loomulik“ vajadus tarbida loomseid tooteid ja toiduahelas paiknemise paratamatus), samas kui teistel juhtudel distantseeriti inimene loomast, rõhutades inimese humaansust („loomaõigused pole inimõigused“). Selle konfliktse argumentatsiooni kasutamisel tekib aga vastupidine efekt: see aitab näha viise, kuidas liigikategooria ja -piirid on sotsiaalselt konstrueeritud. See tähendab ka, et neid on võimalik muuta ning eri sotsiaalses ja kultuurilises kontekstis erinevalt mõista. Siit nähtub, et binaarne vastandus inimene-loom, kuigi normatiivne ja alati implitsiitselt osa kategooria „inimene“ konstruktsioonist, ei ole kunagi fikseeritud, vaid seda peab pidevalt taastootma. Inimeste ja loomade vaheliste suhete muutumisel ning varieerumisel eri sotsiaalses ja kultuurilises kontekstis muutuvad ka inimeste ja loomade esitused. Ühtlasi nihkub idee sellest, mida tähendab olla inimene, ning seda tuleb pidevalt taaskinnitada.

Esitledes oma arusaamu seostest feminismi, loomavabastuse ja veganluse vahel, toetusid uuringus osalejad domineerivatele normatiivsetele diskursustele (sh väärinfole), milles ei tunnustata loomaõigusi ning suhtutakse skeptiliselt veganlusse. Feministide huvidel hoida ülal inimese erilist ja spetsiatsismi tuleks lähemalt

peatuda. Ignorantsust nendel teemadel on keerule näha üksnes adekvaatse informatsiooni puudumisena. Feministid on harjunud olema kriitilised peavooluideoloogia suhtes ning otsivad informatsiooni kriitilistest alternatiivsetest allikatest, mis esindavad marginaliseeritud vaatepunkte. Vaadeldes feministide vastumeel-
sust lisada loomaõigused oma feministlikusse agendasse, tuleks pöörata tähelepanu uuringus osalejate interseksionaalsele positsioneeritusele. Tegemist on linnas elava noorema kuni keskealise haritud ja hästi informeeritud etniliste eestlaste generatsiooni esindajatega, kes on meediakriitilised ning jälgivad regulaarselt ka välismeediat. Eesti väiksuse tõttu on mitmel respondendil sõpru või tuttavaid, kes tegutsevad loomaõigus- ja veganliikumises.

Eeltoodu põhjal võiks oletada, et spetsietsismi õigustamiseks kasutatud diskursiivseid strateegiaid ning üldist tahtmatust seostada loomavabastuse küsimusi feminismiga võib käsitada strateegilise teadmatusena (*strategic ignorance*). Strateegilise teadmatus mõistet on kasutanud kriitilised valgusuurijad, mõistmaks aktiivselt ja teadlikult loodud ignorantsust, mis toetab valguse privileegi ja domineerimist (Sullivan, Tuana 2007, 1). Praegusel juhul aga on strateegilise teadmatus eesmärk hoida alal spetsietsismi ja ideed inimese erilisusest, mis põhineb omakorda liikidevahelisel hierarhial. Liigiprivileegi (tahtlik) mitteteadvustamine võimaldab vaadelda teisi olendeid instrumentaalsena, et rahuldada oma (triviaalseid) vajadusi.

Kuigi feminism ei ole veel saanud peavooluideoloogia osaks, võib neid feminismiliike, mille keskpunktiks on vaikimisi humanistlik paradigma, siiski pidada hegemoonilisteks mõttesuundadeks teiste, veelgi marginaalsemate mõttesuundade, näiteks veganfeminismi suhtes, mis seavad küsimuse alla mitte ainult selle, kuidas sugu, vaid ka kategooria „inimene“ on sotsiaalselt konstrueeritud. Humanistlikust paradig-
mast lähtuvatel feministidel, kes tegutsevad spetsietsistlikus ühiskonnas, jääb märkamatuks oma privilegeeritud positsioon liigihierarias.

Selle artikli eesmärk ei ole õõnestada uurin-
gus osalejate feministlikku agendat ega tege-
vusi, mida kõrgelt hindan. Soovisin mõtiskleda
veganfeminismi paigutumise üle Eesti feminis-
mimaastikul ning algatada konstruktiivset dia-
loogi kaafeministidega, et ehitada koalitsioone,
mis töötaksid laiemas sotsiaalse õigluse suunas
ning kus loomade heaolu oleks kesksel kohal
ja liiki tunnustataks kui ühte sotsiaalselt konst-
rueritud kategooriat, mille kaudu rõhutakse
miljardeid olendeid. Feministid on arendanud
suurepäraseid kriitilisi teoreetilisi ja metodo-
loogilisi tööriistu, mida saab kasutada ja peakski
kasutama mitte ainult seksismi ja muid inimesi
puudutavate rõhumisvormide, vaid ka spetsiet-
sismi vaidlustamiseks.

Artiklis käsitletud küsimus on osa laiemast
probleemistikust, milleks on eri feminismi-
suundade ideoloogilised lõhed ja võimusuhted –
temaatika, mis pole sugugi Eesti-keskne, vaid
puudutab feminismi kogu maailmas. Selles arti-
klis olen nn peavoolufeministide suhtumist
veganfeminismi analüüsinud Eesti näitel, kuna
kuulun siinsesse feministlikku kogukonda ja
olen tuttav kohaliku kontekstiga, mis võimaldas
hõlpsamat ligipääsu uurimisväljale ning tule-
muste kontekstualiseerimist siinses sotsiaalses
ja kultuurilises ruumis. Kuigi analüüs põhineb
ühe spetsiifilise grupi Eesti feministide arva-
mustel, võivad tulemused ja järeldused olla
relevantseks ka mõnes teises kontekstis, näiteks
sarnaselt positsioneeritud (haritud, nooremas
keskeas, enamusrahvusesse kuuluvad, valged,
linnas elavad) feministid teistes riikides. Laie-
malt aitas sinne analüüs ka ilmestada, kuidas
inimeste ja loomade vahelise ekspluateeriva
suhte taastootmine ja legitimeerimine dis-
kursiivsete vahendite kaudu võib implitsiitselt
aidata kaasa privilegeerituse alalhoidmisele
inimeste seas, muu hulgas soo, etnilisuse ja geo-
graafilise paiknemise alusel.

Kirjandus

Aavik, Kadri (2014). Kriitilised loomauuringud: teadus-haru, mis aitab mõtestada inimeste ja loomade vahelisi suhteid. – *Sirp*, 49, 34–35. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/kriitilised-loomauuringud/>.

Aavik, Kadri (2015). Intersectional disadvantage and privilege in the Estonian labour market: An analysis of work narratives of Russian-speaking women and Estonian men. Doctoral dissertation. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Aavik, Kadri; Kase, Dagmar (2015). Challenging sexism while supporting speciesism: The views of Estonian feminists on animal liberation and its links to feminism. – *Journal for Critical Animal Studies*, 13 (1), 92–127.

Adams, Carol J. (1990/2010). *The sexual politics of meat: A feminist-vegetarian critical theory*. New York, London: Continuum.

Adams, Carol J. (1993). The feminist traffic in animals. – *Ecofeminism: Women, animals, nature*. Ed. Greta Gaard. Philadelphia: Temple University Press, 195–218.

Alam, Mayesha; Bhatia, Rukmani; Mawby, Briana (2015). *Women and climate change: Impact and agency in human rights, security, and economic development*. Georgetown Institute for Women, Peace and Security.

Allaste, Airi-Alina (2011). *Ökokogukonnad retoorikas ja praktikas. Elustiilide uurimused*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

American Dietetic Association (2009). Position of the American Dietetic Association: Vegetarian diets. – *Journal of American Dietetic Association*, 109 (7), 1266–1282.

Animal Equality (*s. a.*). *Food*. <http://www.animalequality.net/food>.

Aprodev (2011). EU CAP Reform 2013. CAP Lobby Brief 4. EU imports of soy for animal feed http://aprodev.eu/files/Trade/aprodev%20cap%20lobby%20brief%204_animal%20feed_final.pdf.

Best, Steven; Nocella, Anthony J. (2004). *Terrorists or freedom fighters? Reflections on the liberation of animals*. New York: Lantern Books.

Birke, Lynda (1995). Exploring the boundaries: Feminism, animals, and science. – *Animals and women: Feminist theoretical explorations*. Ed. Carol Adams,

Josephine Donovan. Durham: Duke University Press, 32–54.

Cela, Blerta; Dankelman, Irene; Stern, Jeffrey (eds.) (2013). *Powerful synergies: Gender equality, economic development and environmental sustainability*. United Nations Development Programme.

Chemnitz, Christine; Becheva, Stanka (eds.) (2014). *Meat atlas: Facts and figures about the animals we eat*. Berlin, Brussels: Heinrich Böll Foundation and Friends of the Earth Europe.

Compa, Lance (2005). Blood, sweat, and fear: Workers' rights in U.S. meat and poultry plants. Human Rights Watch Report. <https://www.hrw.org/report/2005/01/24/blood-sweat-and-fear/workers-rights-us-meat-and-poultry-plants>.

Cudworth, Erika (2014). Beyond speciesism: Intersectionality, critical sociology and the human domination of other animals. – *The rise of critical animal studies: From the margins to the centre*. Ed. Nik Taylor, Richard Twine. New York: Routledge, 19–35.

Donovan, Josephine (1990). Animal rights and feminist theory. – *Signs*, 15 (2), 350–375.

Gaard, Greta (2002). Vegetarian ecofeminism: A review essay. – *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 23 (3), 117–146.

Graeber, David (2015). *The utopia of rules: On technology, stupidity, and the secret joys of bureaucracy*. Brooklyn, London: Melville House.

Hancock, Ange-Marie (2011). *Solidarity politics for millennials. A guide to ending the oppression olympics*. New York: Palgrave Macmillan.

Jenkins, Stephanie; Twine, Richard (2014). On the limits of food autonomy: Rethinking choice and privacy. – *The rise of critical animal studies: From the margins to the centre*. Ed. Nik Taylor, Twine Richard. New York: Routledge, 225–241.

Kemmerer, Lisa (ed.) (2011). *Sister species: Women, animals and social justice*. Urbana et al.: University of Illinois Press.

Kheel, Marti (2004). Vegetarianism and ecofeminism: Toppling patriarchy with a fork. – *Food for thought: The debate over eating meat*. Ed. Steve F. Sapontzis. Amherst: Prometheus Books, 327–341.

Kheel, Marti (2008). *Nature ethics: An ecofeminist perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield.

Koobak, Redi (2015). Millest me räägime, kui me räägime feminismist Eestis? – *Ariadne Lõng*, 1/2, 49–69.

- Lazar, Michelle (2007). Feminist critical discourse analysis: Articulating a feminist discourse praxis. – *Critical Discourse Studies*, 4 (2), 141–164.
- Marling, Raili (2015). Feminismi ja neoliberalismi problemaatiline suhe. – *Ariadne Lõng*, 1/2, 37–48.
- Nibert, David (2011). Origins and consequences of the animal industrial complex. – *The global industrial complex: Systems of domination*. Ed. Steven Best *et al.* Lanham: Lexington Books, 197–209.
- Noske, Barbara (1989). *Humans and other animals: Beyond the boundaries of anthropology*. London: Pluto Press.
- Pellow, David; Brehm, Hollie (2015). From the new ecological paradigm to total liberation: The emergence of a social movement frame. – *The Sociological Quarterly*, 56 (1), 185–212.
- Pitsi, Tagli jt (2016). *Eesti tootumis- ja liikumissoovitused 2016*. Tallinn: Tervise Arengu Instituut.
- Reisigl, Martin; Wodak, Ruth (2001). *Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and anti-Semitism*. London: Routledge.
- Singer, Peter (1990) [1975]. *Animal liberation*. New York: New York Review / Random House.
- Stănescu, Vasile (2010). ‘Green’ eggs and ham? The myth of sustainable meat and the danger of the local. – *Journal for Critical Animal Studies*, 8 (1/2), 8–32.
- Steinfeld, Henning (2006). *Livestock’s long shadow: Environmental issues and options*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Sullivan, Shannon; Tuana, Nancy (eds.) (2007). *Race and epistemologies of ignorance*. Albany: State University of New York Press.
- Taylor, Nik; Twine, Richard (2014). Introduction: Locating the ‘critical’ in critical animal studies. – *The rise of critical animal studies: From the margins to the centre*. Ed. Nik Taylor, Richard Twine. New York: Routledge.
- Twine, Richard (2010a). *Animals as biotechnology: Ethics, sustainability and critical animal studies*. London, Washington: Earthscan.
- Twine, Richard (2010b). Intersectional disgust? Animals and (eco)feminism. – *Feminism & Psychology*, 20 (3), 397–406.
- Twine, Richard (2012). Revealing the ‘animal-industrial complex’ – A concept & method for critical animal studies. – *Journal for Critical Animal Studies*, 10 (1), 12–39.
- Whelan, Andrew (2015). Academic critique of neoliberal academia. – *Sites: New Series*, 12 (1), 130–152.
- Wodak, Ruth (2007). Pragmatics and critical discourse analysis: A cross-disciplinary inquiry. – *Pragmatics & Cognition*, 15 (1), 203–225.